Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology
Vol.7, No.12, Spring & Summer 2026, 281-312
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.92797.1309

ATU PRESS

Original Research
Accepted: 23/06/2026
Revised: 09/06/2026
Received: 16/05/2026
ISSN: 2717-1108
eISSN: 2717-1116

A Theological-Social Reading of the Problem of "Preserving the Sharīʿa" in the Age of Occultation, with a Critical Focus on the Theory of Ijmāʿ Tasharrufī

Abedin Darvishpour — Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Lorestan University, Lorestan, Iran

Hamedeh Rastaei * — Assistant Professor, Al-Taha Institute of Higher Education, Tehran, Iran

Abstract

The Occultation of the Imam of the Age and the lack of manifest access to him raise serious questions about preserving the Sharīʿa. The central question is whether, during the Occultation, preserving the Sharīʿa depends exclusively on mechanisms such as Ijmāʿ Tasharrufī, or whether an interactive model is possible that combines the Imam's esoteric guidance with collective rationality and dynamic ijtihād. The study seeks to explain how the Sharīʿa is preserved during the Occultation and to move beyond ineffective traditional models. Adopting a descriptive-analytical method and a theological-juristic approach, the study critiques traditional models and proposes a more effective one by explaining the synergy between the Imam's esoteric guidance and the methodological independence of jurisprudence. Reducing the preservation of the Sharīʿa to mechanisms such as Ijmāʿ Tasharrufī fails to meet contemporary jurisprudential challenges, owing to the lack of conclusive proof that it discloses the Imam's view, the risk of sacralizing human agreement, and the constraints it imposes on jurists' scholarly independence. By contrast, the Interactive Model shows that preserving the Sharīʿa requires the

*Corresponding Author: h.rastaei@aletaha.ac.ir

How to Cite: Darvishpour, A., Rastaei, H. (2026). A Theological-Social Reading of the Problem of "Preserving the Sharīʿa" in the Age of Occultation, with a Critical Focus on the Theory of Ijmāʿ Tasharrufī. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology. 7 (12).* 281-312. DOI: 10.22054/jcst.2026.92797.1309

synergy of two components: the esoteric and ontological guidance of the Infallible Imam as the intermediary of divine grace, which safeguards the spirit and overall integrity of religion; and the institution of jurisprudence, which derives and applies rulings through collective rationality, dynamic ijtihād, and methodological independence. By avoiding the pitfalls of earlier models, the Interactive Model secures the dynamism of jurisprudence amid rapid historical change and more effectively safeguards the identity coherence and theological structure of Shiʿism.

Introduction

The ultimate purpose of the prophetic mission and of divine law (Sharīʿa) is the guidance and existential perfection of human beings. In Imāmī theology, the Imamate is regarded as the continuation of prophethood, with the distinction that the Imam does not bring a new law but preserves, interprets, and elucidates the final Sharīʿa. Accordingly, one of the principal arguments for the necessity of an infallible Imam in every age is the preservation of the Sharīʿa against distortion, misinterpretation, and deviation.

The Occultation (ghayba) of the Imam of the Age, however, and the resulting absence of manifest access to this infallible authority, have raised serious theological and epistemological questions about how the authentic rulings of religion can be preserved. The problem becomes more acute given the plurality of legal interpretations and the emergence of new jurisprudential questions, such as organ transplantation and genetics, amid rapid historical change. The central question of this study is whether, in the Age of Occultation, the preservation of the Sharīʿa depends exclusively on mechanisms such as Ijmāʿ Tasharrufī (a consensus held to disclose the Imam's view through an encounter with, or covert confirmation by, the Hidden Imam), which may compromise jurists' scholarly independence, or whether an interactive model can be developed in which the Imam's esoteric guidance operates in synergy with collective rationality and dynamic ijtihād. The study aims to offer a theological-social reading of the Imam's role in preserving the Sharīʿa, to critically assess traditional solutions, and to develop an effective interactive model.

Literature Review

Classical Imāmī theologians, including al-Sharīf al-Murtaḍā, al-Shaykh al-Ṭūsī, and al-ʿAllāma al-Ḥillī, regarded the preservation of the Sharīʿa as one of the strongest arguments for the necessity of an infallible Imam, whereas critics such as al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār maintained that reason, consensus, and the religious sciences suffice for this purpose. Recent scholarship on the Imam's function during the Occultation has largely addressed its ontological dimension, examining the Imam as the intermediary of divine grace and his place in the order of creation (Yūsufiyān; Miqdādiyān; Nowrūzī; Laṭīfī). Other studies have assessed the argument from the preservation of the Sharīʿa as a proof of the Imams' infallibility (Rabbānī Gulpāyigānī; Qanbarī) or have analyzed the Imam's relation to jurisprudence in light of Ijmāʿ Tasharrufī (Saʿdī). Despite these contributions, the Imam's function in preserving the Sharīʿa has not been examined in detail from a theological-social perspective that critically engages with the epistemic mechanisms prevalent in the Age of Occultation, particularly Ijmāʿ Tasharrufī and its implications for the dynamism of ijtihād. The present study seeks to fill this gap.

Methodology

The study adopts a descriptive-analytical and problem-oriented method, combining theological and juristic analysis within a theological-social reading. It proceeds in six steps: it clarifies the concept of the Sharīʿa and the theological and social foundations of its preservation; analyzes the Imāmī theological arguments for the Imam's exclusive role in preserving it; compares Sunni and Imāmī views on consensus (ijmāʿ); examines the challenge of the Occultation and the alternative epistemic instruments of reason, the religious sciences, and ijtihād; critically evaluates Ijmāʿ Tasharrufī as a case study; and finally proposes an interactive model grounded in the complementary roles of the Infallible Imam and the institution of jurisprudence.

Conclusion

The study shows that preserving the Sharīʿa is not merely a matter of safeguarding texts and rulings, but a dynamic process that sustains the identity of the religious community in the face of emerging challenges. Because human reason and knowledge are fallible, reason,

consensus, and the religious sciences can serve the Sharīʿa but cannot replace the Infallible Imam as its ultimate guardian. Nor can consensus preserve it on its own: the Sunni doctrine that the community cannot agree on error rests on contested evidence, whereas for the Imāmiyya consensus is authoritative only insofar as it discloses the Imam's view.

Ijmāʿ Tasharrufī, which posits the Hidden Imam's covert intervention to prevent collective juristic error, must be distinguished from the principle of divine grace (qāʿidat al-luṭf), which grounds the authority of a universal consensus without assuming any such intervention. Despite its value for juristic unity, the theory faces four problems: the lack of conclusive proof that a consensus discloses the Imam's view; the risk of sanctifying human agreement; the weakening of jurists' scholarly independence through reliance on unverifiable confirmation; and a limited capacity to address newly emerging questions.

The proposed Interactive Model combines two components: the Imam's esoteric and ontological guidance as the intermediary of divine grace, which safeguards the spirit and integrity of religion; and the institution of jurisprudence, which, through collective rationality and dynamic ijtihād, interprets the sources and adapts rulings to the exigencies of time and place. The jurist is thus not a substitute for the Imam but the medium through which religious guidance is translated into social practice. Unlike Ijmāʿ Tasharrufī, the model does not rely on unverifiable interventions; and unlike luṭf-based consensus, it treats the Imam's guidance as continuously present in ijtihād, whether or not consensus is reached.

The study concludes that the Sharīʿa can be preserved in the Age of Occultation neither by delegating the Imam's role entirely to jurists nor by awaiting occasional hidden interventions. The Interactive Model upholds the theological status of the Imam while revitalizing the scholarly independence of jurists, thereby securing the dynamism of Shīʿī jurisprudence and the identity and coherence of Shiʿism.

Keywords: Preservation of the Sharīʿa; Age of Occultation; Ijmāʿ Tasharrufī; Esoteric Guidance; Infallible Imam; Dynamic Ijtihād; Intermediary of Divine Grace.

مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۲
ISSN: ۲۷۱۷-۱۱۰۸
eISSN: ۲۷۱۷-۱۱۱۶

پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه
دوره ۷، شماره ۱۲، بهار و تابستان ۱٤۰۵، ۲۸۱-۳۱۲
jcst.atu.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.92797.1309

خوانشی کلامی-اجتماعی بر مسئله «حفظ شریعت» در عصر غیبت؛ با تأکید بر نقد نظریه اجماع تشرفی

عابدین درویش پور — دانشیار و عضو هیئت علمی گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه لرستان، لرستان، ایران

حامده راستایی * — عضو هیئت علمی گروه فلسفه موسسه آموزش عالی آل طه، تهران، ایران

چکیده

غیبت امام عصر (عج) و عدم دسترسی ظاهری به ایشان، پرسش‌های جدی درباره چگونگی حفظ شریعت پدید آورده است. پرسش اساسی پژوهش آن است که آیا در عصر غیبت، کارکرد حفظ شریعت منحصراً به سازوکارهایی نظیر «اجماع تشرفی» وابسته است، یا می‌توان به الگویی تعاملی دست یافت که در آن «هدایت باطنی امام» با «عقلانیت جمعی و اجتهاد پویا» هم‌افزایی داشته باشد؟ این پژوهش با هدف تبیین سازوکار حفظ شریعت در عصر غیبت و عبور از الگوهای ناکارآمد سنتی تدوین شده است. پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکردی کلامی ـ فقهی، به نقد الگوهای سنتی حفظ شریعت می‌پردازد و با تبیین نقش هم‌افزای هدایت باطنی امام و استقلال روشمند فقاهت، الگویی کارآمدتر ارائه می‌کند. تقلیل مسئله حفظ شریعت به سازوکارهایی نظیر «اجماع تشرفی»، به دلیل فقدان ادله قطعی در احراز کاشفیت، خطر قدسی‌سازی توافقات بشری و ایجاد محدودیت برای استقلال علمی فقها، پاسخ‌گوی چالش‌های فقهی معاصر نیست. در مقابل، «الگوی تعاملی» نشان می‌دهد که حفظ شریعت نیازمند هم‌افزایی دو مؤلفه است: از یک‌سو، هدایت باطنی و تکوینی امام معصوم به‌عنوان «واسطه فیض» که ضامن حفظ روح دین و مصونیت کلی آن است؛ و از سوی دیگر، نهاد فقاهت که با اتکا بر عقلانیت جمعی و اجتهاد پویا و با استقلال روشمند، وظیفه استنباط و تطبیق احکام را بر عهده دارد. این الگو با پرهیز از آسیب‌های الگوهای پیشین، پویایی فقه را در مواجهه با تحولات پرشتاب تاریخی تضمین می‌کند و انسجام هویتی و ساختار کلامی شیعه را به شکلی کارآمدتر صیانت می‌کند.

کلیدواژه‌ها: حفظ شریعت، عصر غیبت، اجماع تشرفی، هدایت باطنی، امام معصوم، اجتهاد پویا، واسطه فیض.

*نویسنده مسئول: h.rastaei@aletaha.ac.ir

۱. مقدمه

هدایت و تعالی انسان به‌سوی کمالات وجودی، از اهداف اساسی بعثت انبیا است تا انسان با بهره‌گیری از آموزه‌های شریعت و عمل به آن، به شکوفایی استعدادهای خود نائل شود. دلایلی که کمال انسان را وابسته به بعثت انبیا و شریعت می‌دانند، به‌وضوح بر ضرورت وجود امام معصوم در هر زمان نیز دلالت دارند. از این منظر، امامت در تفکر شیعه، استمرار رسالت پیامبران تلقی می‌شود و پس از رحلت پیامبر اکرم (ص)، به یکی از برجسته‌ترین مسائل اعتقادی تبدیل شده است (شریف مرتضی، ۱۴۱۰: ۱/ ۳۵؛ نجارزادگان، ۱۳۹۰: ۵۷). بر اساس تعالیم کلامی شیعه، معرفت به امامت پس از توحید، نبوت و معاد، از بالاترین اصول دینی است و جایگاهی عظیم در هندسه معرفتی اسلام دارد (تفتازانی، ۱۴۰۹: ۵/ ۲۳۳).

مکاتب و مذاهب اسلامی (به‌استثنای خوارج)، همگی بر وجوب وجود رهبر و امام تأکید کرده‌اند؛ اما در نوع و دلیل این وجوب، اختلافات بنیادینی وجود دارد (ایجی، ۱۳۸۱: ۸/ ۳۴۴). در اندیشه امامیه، یکی از مهم‌ترین دلایل ضرورت وجود امام، «حفظ و پاسداری از شریعت» است؛ چراکه شریعت به‌مثابه نقشه‌ای الهی برای زیست فردی و اجتماعی، همواره در معرض تحریف، سوءتفسیر و انحراف بوده است. ازاین‌رو، اندیشمندان دینی با استناد به ادله عقلی و نقلی، ضرورت وجود امام برای صیانت از شریعت را به اثبات رسانده‌اند (طوسی، ۱۴۱۳: ۱/ ۱۴؛ حلی، ۱۴۰۹: ۴). افزون بر این، کتب روایی نیز در باب‌های متعددی همچون «الاضطرار إلی الحجة»، بر نیاز مبرم به امام معصوم جهت صیانت از دین تأکید کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/ ۱۷۹).

بااین‌وجود، وقوع دوران غیبت حضرت ولی‌عصر (عجل الله تعالی فرجه) که برهه‌ای بی‌بدیل در تاریخ اسلام به شمار می‌آید، پرسش‌های کلامی و معرفت‌شناختیِ جدی و چالش‌های متعددی را در باب چگونگی حفظ شریعت پدید آورده است. وظیفه حفظ شریعت که از شئون انحصاری امام (ع) است، در عصر عدم دسترسی فیزیکی به ایشان، ابعاد و پیامدهای اجتماعی و فقهی پیچیده‌ای می‌یابد. در این دوره، چگونگی پیوند میان

«مرجعیت علمی امام» و «ابزارهای معرفتی بدیل» (همچون عقل، اجماع و اجتهاد) به یکی از دغدغه‌های اصلی متفکران شیعه تبدیل شده است.

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی پیرامون کارکرد امام زمان (ع) در عصر غیبت انجام شده است. ازجمله می‌توان به آثاری چون: «نقش امام در نظام آفرینش» (یوسفیان، ۱۳۹۳)، «نقش واسطه فیض در تفویض تکوینی» (مقدادیان، ۱۳۹۳)، «وساطت خلیفه الهی در رسیدن فیض به عالم از دیدگاه شریعت و عرفان اسلامی» (نوروزی، ۱۳۹۱)، «اثبات امامت و واسطه فیض» (لطیفی، ۱۳۸۶) و «برهان حفظ شریعت و وجود امام عصر (عج)» (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۰) اشاره کرد.

اگرچه پژوهش‌های پیشین تلاش کرده‌اند جایگاه هستی‌شناختی و فلسفی امام عصر (ع) را به‌خوبی تحلیل کنند، اما تمرکز غالب آن‌ها بر جنبه‌های هستی‌شناختی و وساطت فیض بوده است. در این میان، بررسی تفصیلیِ کارکرد امام در حفظ شریعت با رویکردی «کلامی-اجتماعی» و نگاهی انتقادی به سازوکارهای معرفتی رایج در عصر غیبت (به‌ویژه نظریه اجماع تشرفی و تأثیر آن بر پویایی اجتهاد) با خلأ مواجه است.

بر این اساس، هدف مقاله حاضر، ارائه خوانشی کلامی-اجتماعی از جایگاه امام در کارکرد حفظ شریعت و ارزیابی انتقادیِ راهکارهای ارائه‌شده در این زمینه است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکردی مسئله‌محور، به دنبال پاسخگویی به این پرسش اساسی است که: آیا در عصر غیبت، کارکرد حفظ شریعت منحصراً به سازوکارهایی نظیر «اجماع تشرفی» وابسته است (که استقلال علمی فقها را با چالش مواجه می‌سازد)، یا می‌توان به الگویی تعاملی دست یافت که در آن «هدایت باطنی امام» با «عقلانیت جمعی و اجتهاد پویا» هم‌افزایی داشته باشد؟

۲. مفهوم‌شناسی و مبانی کلامی-اجتماعی حفظ شریعت

برای تبیین دقیق کارکرد امام عصر (عج) در حفظ شریعت، نخست لازم است ابعاد مفهومی و مبانی بنیادینِ این اصطلاح واکاوی شود. شریعت در کاربرد عام، گاه مترادف با واژه دین به کار می‌رود؛ به معنای ایمان به مبادی غیب با خلوص قلبی که تمام پیامبران، مردم را به

آن دعوت می‌کردند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱/ ۱۶۵)؛ اما در معنای خاص، برخی اندیشمندان شریعت را مجموعه‌ای از دستورات سعادت‌آفرین برای زندگی بشر می‌دانند که راهی برای بروز ایمان در گوهر وجودی انسان و ساختارهای اجتماعی فراهم می‌کند (شلبی، ۱۹۸۵: ۲۴۳). این تعریف نشان می‌دهد که شریعت شامل احکام، عبادات و اخلاقیاتی می‌شود که بر اساس مقتضیات زمان و مکان از سوی شارع وضع شده است (احمد الزرقاء، ۱۹۹۸: ۶۷). بر این اساس، صیانت از شریعت به معنای پاسداری از این هندسه الهی و تضمین بقای آن در برابر آسیب‌هاست که می‌توان آن را از دو منظر موردبررسی و تحلیل قرار داد:

برای تبیین دقیق کارکرد امام عصر (عج) در حفظ شریعت، نخست لازم است ابعاد مفهومی و مبانی بنیادینِ این اصطلاح واکاوی شود. صیانت از شریعت به معنای پاسداری از هندسه الهی هدایت انسان و تضمین بقای آن در برابر آسیب‌هاست که می‌توان آن را از دو منظر کلامی و اجتماعی تفکیک و تحلیل کرد:

۲-۱. مبانی کلامی و معرفت‌شناختی حفظ شریعت

از منظر کلامی و الهیاتی، برهان ضرورت نبوت و شریعت اثبات می‌کند که بشر همواره به راهنمایی آسمانی نیاز داشته است. عقل و دانش بشری به‌تنهایی قادر به پاسخ‌گویی به‌تمامی نیازهای هدایتی بشر نیست؛ زیرا اولاً، بسیاری از مسائل به دلیل ماهیت فراطبیعی‌شان، از دسترس عقل و تجربه بیرون‌اند. ثانیاً، حتی در مسائل قابل‌درک، خطاپذیری و ناپایداری معرفت بشری نیازمند ضوابط استوار و خدشه‌ناپذیری است تا مبنای خردورزی قرار گیرد. از این منظر کلامی، هر اجتماع دینی به رهبری نیاز دارد که گفتار و رفتارش حجت قاطع و میزان تشخیص حق از باطل باشد تا در صورت بروز اختلافات معرفتی، محور حل نزاع بوده و دین را از تحریف محافظت نماید. اهمیت صیانت از شریعت در این رویکرد، تأمین هدف اساسی آفرینش، یعنی شناخت خداوند و تقرب به ربوبیت است (العوانی، ۱۳۸۸: ۲۰۶). علاوه بر این، صیانت از شریعت به معنای پاسداری از دین و عمل به احکام دستورات الهی است. در متون دینی و آثار فقهاء، به حکم نقل و عقل، این امر واجب شرعی تلقی می‌شود و کسانی که از انجام این وظیفه سر باز می‌زنند یا در آن اخلال ایجاد

می‌کنند، مورد سرزنش و عقاب قرار می‌گیرند (علیدوست، ۱۳۸۴: ۶۷).

۲-۲. مبانی تاریخی، اجتماعی و هویتی حفظ شریعت

علاوه بر بُعد الهیاتی، صیانت از شریعت یک ضرورت اجتماعی و تاریخی و از سوی پیشوایان جامعه، به معنای تضمین بقای اخلاق عمومی و جلوگیری از انحرافات تاریخی است که ممکن است در طول زمان پیش آید (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۱۰). بر اساس این رویکرد، صیانت از شریعت در بستر تعاملات اجتماعی و در سه سطحِ «شناخت»، «رابطه دوسویه» و «اخلاق در مواجهه با دیگری» معنا می‌یابد؛ به‌عبارت‌دیگر، جامعه دینی در طول تاریخ همواره در مواجهه با «دیگری» (اعم از مکاتب رقیب یا چالش‌های نوظهور) قرار دارد. صیانت از شریعت به معنای آن است که جامعه اسلامی بتواند در این رویارویی، بدون از دست دادن اصالت‌های هویتی خود، رابطه‌ای سازنده برقرار کند و در سایه حفظ نظام دینی، سعادت دنیوی و اخروی مردم را تأمین نماید (العوانی، ۱۳۸۸: ۲۰۶)؛ بنابراین، شریعت به‌عنوان قواعدی جامع و استوار، به‌مثابه چراغ راه، مسیر زیستِ جمعیِ مؤمنانه را در دل تغییرات پرشتاب تاریخی و در مواجهه با چالش‌های اجتماعی روشن نگاه می‌دارد. این امر با روشن ساختن مسیر دستیابی به نهایت کامیابی و سعادت بشری، نه‌تنها به نفع جامعه دینی بلکه به نفع تمام بشریت خواهد بود.

۳. جایگاه انحصاری امام معصوم در حفظ شریعت (بررسی ادله کلامی امامیه)

بسیاری از متفکران امامیه در آثار کلامی و فلسفی خود، حفظ و استمرار شریعت را از مهم‌ترین ادله لزوم وجود امام معصوم دانسته‌اند. در این چارچوب، امام صرفاً یک رهبر سیاسی یا مرجع اخلاقی نیست، بلکه حافظ واقعی دین و مرجع نهایی در تشخیص حق از باطل به شمار می‌رود. این معنا در آثار سید مرتضی، ازجمله الشافی (ج ۱: ۱۹۰) و الرسائل (ج ۱: ۸۷) و نیز در آثار علامه حلی، مانند منهاج الکرامۀ فی معرفۀ الامامۀ (ص ۱۵۱)، به‌روشنی قابل‌مشاهده است. همچنین شیخ مفید در الفصول العشرۀ فی الغیبۀ (ص ۱۰۴)،

محمدحسین مظفر در دلائل الصدق (ج ۴: ۲۱۷) و سید محسن امین در اعیان الشیعهٔ (ج ۲: ۱۹۴) به نحوی بر این نکته تأکید کرده‌اند که بقای صحیح دین، بدون وجود مرجعی معصوم که از علم الهی و مصونیت از خطا برخوردار باشد، تضمین نخواهد شد.

مبنای اصلی این دیدگاه آن است که شریعت الهی، به‌عنوان برنامه جامع هدایت انسان، باید تا قیامت از تحریف، سوءفهم و انحراف مصون بماند. از نگاه امامیه، این مصونیت تنها در پرتو وجود امام معصوم قابل تضمین است؛ زیرا او به دلیل برخورداری از عصمت علمی و عملی، نه‌تنها در مقام دریافت و فهم دین دچار خطا نمی‌شود، بلکه در مقام تبیین، اجرا و صیانت از آن نیز مصون از لغزش است (لطیفی، ۱۳۸۷: ۸۶). ازاین‌رو، امام در صورت بروز اختلافات، مرجع نهایی در تفسیر آموزه‌های دینی و داوری میان قرائت‌های متعارض خواهد بود. به تعبیر دیگر، همان‌گونه که وجود نبی برای اصل ابلاغ شریعت ضروری است، وجود امام نیز برای بقای صحیح و تداوم مصونِ آن ضرورتی کلامی دارد.

این ضرورت، صرفاً بر یک مبنای انتزاعی یا تجریدی استوار نیست، بلکه با واقعیت اجتماعی دین نیز پیوندی عمیق دارد. هر اجتماع دینی به پیشوایی نیاز دارد که گفتار و رفتارش حجت قاطع و معیار تشخیص حق از باطل باشد. در غیاب چنین معیاری، برداشت‌های مختلف و گاه نادرست از دین می‌تواند بقای آن را در فرهنگ و زندگی اجتماعی جامعه تهدید کند. به همین دلیل، در منطق امامیه، امامت ادامه کارکرد هدایتی نبوت در ساحت صیانت و تبیین شریعت است؛ با این تفاوت که امام، آورنده شریعت جدید نیست، بلکه حافظ و مفسر شریعت خاتم است.

در این میان، نقش امام در حفظ شریعت، پیوندی وثیق با مسئله فهم درست قرآن و سنت دارد. از منظر امامیه، فهم کامل معانی آیات قرآن نیازمند طهارت باطنی است. این حقیقت در آیاتی مانند «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه: ۷۹) و «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنكُمُ الرِّجْسَ...» (احزاب: ۳۳) موردتوجه قرار گرفته است. بر همین اساس، اهل‌بیت (ع) تنها حاملان ظاهری سنت نبوی نیستند، بلکه صاحبان شایستگی باطنی برای فهم عمیق و مصون از خطای وحیانی‌اند. در این افق، احادیثی چون حدیث ثقلین و حدیث سفینه، نقش

محوری اهل‌بیت را در استمرار هدایت و حفظ شریعت نشان می‌دهند (امینی، الغدیر: ۳/ ۲۳۴). در تأیید این معنا، در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) آمده است که: «در هر نسلی از امت من، فردی عادل از اهل‌بیت من وجود دارد که تحریف غالیان، نسبت‌های نادرست اهل باطل و تأویل جاهلان را از دین نفی می‌کند» (صدوق، ۱۴۱۶: ۲۲۱). این روایت به روشنی بر استمرار حضور یک مرجع مصون در پیکره تاریخ دین دلالت دارد. مرجعی که کارویژه او، پالایش دین از انحرافات و بازگرداندن فهم دینی به مسیر اصیل خویش است. در عصر حاضر، امام مهدی (عج) مصداق اتمّ این روایت و حافظ شریعت در عصر غیبت دانسته می‌شود. از این منظر، غیبت به معنای تعطیل شدن نقش امام نیست، بلکه به معنای تغییر نحوه حضور و کارکرد او در هدایت و صیانت از دین است. درواقع به باور امامیه، حتی در دوران غیبت نیز، امام معصوم به‌واسطه علم الهی و مقام عصمت، از ایفای نقش بنیادین خود در حفظ شریعت بازنمی‌ماند. این نقش به‌ویژه در حوزه‌هایی اهمیت می‌یابد که دین نیازمند تفسیر دقیق، عمیق و فراتر از ظواهر ابتدایی است. امام، به‌عنوان راهبر معنوی و مرجع نهایی تفسیر، نه‌تنها در حفظ باورها و آموزه‌های اعتقادی نقش دارد، بلکه در صیانت از نظام اخلاقی و ارزشی جامعه نیز اثرگذار است. ازاین‌رو، حفظ شریعت در نگاه امامیه تنها به حفظ متون و احکام محدود نمی‌شود، بلکه شامل پاسداری از روح دین، نظام معنایی آن و جهت‌گیری ارزشی جامعه نیز هست.

بااین‌همه، مخالفان این دیدگاه اشکال کرده‌اند که اگر ابزارهای دیگری برای حفظ شریعت در دسترس باشد، استدلال به لزوم وجود امام معصوم تضعیف می‌شود. قاضی عبدالجبار ازجمله کسانی است که بر این امکان تأکید کرده و عقل، اجماع و علوم دینی را به‌عنوان ابزارهای بدیل برای حفظ شریعت مطرح ساخته است (جوادی آملی، ۱۴۲۰: ۱/ ۷۳). بر اساس این تلقی، لزومی ندارد که حفظ شریعت منحصراً بر وجود امام معصوم متوقف باشد، بلکه جامعه دینی می‌تواند با بهره‌گیری از ظرفیت‌های معرفتی خود، این وظیفه را پیش ببرد؛ اما پاسخ امامیه به این اشکال آن است که هرچند عقل، اجماع و علوم دینی در حفظ و فهم شریعت نقش دارند، اما هیچ‌یک نمی‌توانند جایگزین کامل نقش اختصاصی امام معصوم شوند. این ابزارها، به دلیل خطاپذیری ذاتی و امکان تعارض و

اختلاف، فاقد حجیت نهایی و مصونیت مطلقی هستند که در امام معصوم جمع شده است. به تعبیر دیگر، تفاوت اصلی در این است که ابزارهای بشری می‌توانند در خدمت حفظ شریعت قرار گیرند، اما ضامن نهاییِ مصونیت آن نیستند. از این منظر، امام معصوم نه رقیب عقل و اجتهاد، بلکه معیار نهایی صحت‌وسقمی است که این ابزارها در نسبت با آن سنجیده می‌شوند. چنان‌که آیت‌الله جوادی آملی بر این نکته تأکید می‌کند که در سایه ولایت و سرپرستی امام عصر (عج)، انسان و عالم هستی در مسیر الهی خود به حرکت ادامه می‌دهند و همین ولایت، بستری برای حفظ شریعت در سطوح مختلف فراهم می‌آورد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۳/ ۱۲۵)؛ بنابراین از نگاه امامیه، ضرورت امام در حفظ شریعت، ضرورتی صرفاً تاریخی یا سیاسی نیست، بلکه ریشه در ساختار معرفتی، تفسیری و هدایتی دین دارد و جامعه‌ای که در پی هدایت الهی و مصونیت از انحراف است، ناگزیر به پذیرش مرجعی است که از خطا و هوا مصون بوده و توانایی صیانت از دین را در همه ساحت‌های آن دارا باشد.

٤. دیدگاه تشیع و اهل سنت در باب اجماع

برای روشن شدن جایگاه اجماع در حفظ شریعت، باید دیدگاه دو مکتب اصلی کلامی یعنی اهل سنت و شیعه امامیه را جداگانه بررسی کرد. از این مقایسه می‌توان دریافت که کدام رویکرد توانایی عملی برای حفظ دین در زمان غیبت امام معصوم را دارد.

٤-١ دیدگاه اهل سنت

در میان اهل سنت، دیدگاه‌های گوناگونی درباره حجیت اجماع وجود دارد. اشاعره (اکثریت) با استناد به آیه ۱۱۵ سوره نساء و روایت «لا تجتمع امتی علی ضلالة» اجماع را حجت می‌دانند و آن را شامل مسائل اعتقادی نیز می‌شمرند (نووی، ۱۴۰۷: ۱۰/ ۴۲). به باور ایشان، حتی اجماع غیرمستند معتبر است، مانند اجماع بر خلافت ابوبکر که به قیاس نماز پیامبر استناد دارد (نووی، ۱۴۰۷: ۱۹۱). فخر رازی اجماع را در مسئله حدوث عالم حجت می‌داند، نه در اثبات صانع (همان: ۲۰۵). برخی اشاعره نیز اجماع در امور غیبی و اصول

دین (توحید و نبوت) را به دلیل دور حجت نمی‌دانند (آمدی، ۱۴۰۲: ۱/ ۲۸۱). معتزله (به‌جز نظام) نیز مانند اشاعره به ادله نقلی تمسک کرده‌اند (زمخشری، ۱۳۸۵: ۱/ ۵۶۳) و در مواردی چون عذاب آخرت و کلام الهی به اجماع استناد نموده‌اند (قاضی عبدالجبار، ۱۴۰۹: ۷/ ۴۶۲)؛ اما نظام اجماع را حجت نمی‌دانست و احتمال خطای امت را می‌پذیرفت (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۷۸: ۲۰/ ۳۳).

به نظر می‌رسد ادله نقلی حجیت اجماع (آیه ۱۱۵ نساء و روایت مذکور) از جهاتی مخدوش است: اولاً آیه درباره پیروی از راه مؤمنان عصر نزول است، نه اجماع بعدی. ثانیاً روایت یادشده خبر واحد است و در مسائل اعتقادی حجیت ندارد. ثالثاً مفهوم «عصمت امت» انتزاعی و اثبات‌ناپذیر است، زیرا جمع شدن افراد خطاپذیر، عصمت پدید نمی‌آورد. ازاین‌رو، دیدگاه ماتریدیه که اجماع را وابسته به کتاب و سنت می‌داند عقلانی‌تر است، اما در این صورت اجماع نقشی مستقل نخواهد داشت و ارزش آن به همان مستند نقلی بازمی‌گردد؛ بنابراین اجماع نمی‌تواند دلیل مستقل و قطعی در مسائل اعتقادی باشد، مگر آنکه از راه دیگر (مانند کشف قطعی از قول معصوم) پشتیبانی شود.

علاوه بر این، دیدگاه اهل سنت درباره اجماع با دو مشکل اساسی روبه‌روست: ناتمامی ادله نقلی و تناقض‌های عملی در ادعای اجماع. برای نمونه، ادعای اجماع بر خلافت ابوبکر در حالی مطرح می‌شود که سعد بن عباده آشکارا مخالفت کرد، یا اجماع بر عدم جواز طلاق ثلاث در یک مجلس، درحالی‌که شماری از صحابه برخلاف آن عمل کرده‌اند. این موارد نشان می‌دهد که اجماع در دیدگاه اهل سنت نمی‌تواند به‌عنوان حافظ شریعت کارایی داشته باشد.

٤-۲. دیدگاه شیعه امامیه

اندیشمندان شیعه در پذیرش اجماع و استفاده از آن در بسیاری از مسائل فقهی مشکلی ندارند، حتی اگر بنیان‌گذار این روش، اهل سنت باشند. ازنظر آنان، اجماع یک دلیل مستقل نیست و تنها در شرایطی که «کاشف از قول معصوم» باشد حجیت دارد. به همین دلیل، برخی از علما و راویان هم‌عصر با امامان (ع) به اجماع استناد کرده‌اند (بهبهانی،

۱۳۷۴: ۲۷۱). حتی فضل بن شاذان در کتاب «ایضاح» خود به صراحت از حجیت اجماع دفاع کرده است (فضل بن شاذان، ۱۳۹۹: ۳۷). گرچه در مقابل، اخباریان شیعه، اجماع را بدعتی بدون ریشه در شریعت دانسته و آن را نامشروع می‌شمارند (استرآبادی، ۱۳۷۲: ۹۰).

٤-۳. تفاوت اساسی میان دو مکتب

مهم‌ترین تمایز میان مکتب شیعه و اهل سنت در مسئله «اجماع» به منشأ اعتبار آن بازمی‌گردد. از نگاه اهل سنت، اجماع به‌خودی‌خود حجیت دارد؛ زیرا بر پایه احادیثی چون «اُمّتی لاتَجتَمِعُ عَلَی الضّلالَةِ» (امت من بر گمراهی اتفاق نمی‌کند) که به باور بسیاری از ایشان تواتر معنوی دارد، اجتماع امت خطاناپذیر تلقی می‌شود؛ اما این نظریه با دو نقد اساسی روبه‌روست: نخست، ادله نقلی آن از جهت دلالت و اعتبار مخدوش‌اند و نمی‌توانند عصمت امت را اثبات کنند. دوم، تاریخ اسلام اجماع‌های ادعاییِ متناقضی را نشان می‌دهد (مانند مخالفت سعد بن عباده با اجماع بر خلافت ابوبکر) که ثابت می‌کند «اتفاق امت» مفهومی انتزاعی و در عمل دست‌نیافتنی است؛ بنابراین، نظریه اجماع نمی‌تواند به‌طور مستقل مسئله حفظ شریعت را در عصر غیبت حل کند.

از منظر شیعه، نظریه «اجماع تشرفی» -البته با تفسیر درست آن- می‌تواند مسئله حفظ شریعت را در عصر غیبت حل کند. در اندیشه شیعی، اجماع به‌خودی‌خود حجیت ندارد، اما اگر اجماع فقها به‌گونه‌ای باشد که از قول معصوم کشف کند، در این صورت می‌تواند ضامن اصالت و بقای شریعت باشد. در عصر غیبت که دسترسی مستقیم به امام ممکن نیست، چنین اجماعی که مستند به کتاب و سنت است و با در نظر گرفتن قاعده لطف و عدم تقریر معصوم برخلاف آن همراه می‌شود، می‌تواند نشانه‌ای مطمئن از رأی امام به شمار آید. هرچند تحقق کامل این نوع اجماع در عمل نادر است، اما در مقام اندیشه و نظر، راهی عقلانی برای حفظ شریعت ارائه می‌دهد؛ بنابراین از نگاه شیعه، اجماع تنها زمانی در عصر غیبت می‌تواند حافظ شریعت باشد که کاشف از قول معصوم باشد، نه اینکه صرف «اتفاق آرا» را معتبر بداند.

۵. چالش عصر غیبت و ابزارهای معرفتی بدیل (عقل، علوم دینی، اجتهاد)

اگرچه در الهیات امامیه، امام معصوم حافظ نهایی شریعت به شمار می‌رود، اما مسئله اصلی در عصر غیبت آن است که این نقش چگونه در وضعیت عدم دسترسی ظاهری و مستقیم به امام تحقق می‌یابد. دوران غیبت امام عصر (عج) یکی از مهم‌ترین موقعیت‌های مسئله‌زا در تاریخ اندیشه شیعه است؛ زیرا جامعه دینی در این دوران با این پرسش روبه‌رو می‌شود که در فقدان حضور آشکار امام، چگونه می‌توان از دسترسی به احکام واقعی، صیانت از شریعت و جلوگیری از انحراف در فهم دین اطمینان حاصل کرد.

این وضعیت، به‌ویژه ازآن‌جهت چالش‌برانگیز است که عدم دسترسی مستقیم به امام معصوم می‌تواند به تکثر برداشت‌ها، اختلافات فقهی و حتی نوعی سردرگمی در تشخیص حکم الهی بینجامد. از این منظر، عصر غیبت صرفاً یک مسئله تاریخی نیست، بلکه وضعیتی معرفتی و اجتماعی است که در آن، نسبت میان هدایت الهی و ابزارهای بشریِ فهم دین دوباره مطرح می‌شود. برای مثال، در مسائل فقه پزشکی معاصر مانند پیوند عضو یا ژنتیک، فقدان دسترسی مستقیم به امام می‌تواند اختلافات را تشدید کند و نیاز به ابزارهای بدیل را برجسته سازد. بااین‌حال، باب دستیابی به معارف و دانش دینی در این عصر بسته نشده و جامعه شیعی از ابزارهایی برخوردار است که می‌توانند در حفظ و استمرار شریعت نقش‌آفرین باشند. در این راستا برخی بر اهمیت اجماع فقها به‌عنوان یکی از راه‌های دسترسی به احکام شرعی تأکید کرده‌اند (نائینی،۱۳۶۸: ۲/ ۶۳؛ آشتیانی،۱۴۰۳: ۱/ ۱۱۷). در کنار اجماع، عقل و علوم دینی نیز به‌عنوان ابزارهای مهم معرفتی در عصر غیبت مطرح شده‌اند. درواقع، بخشی از پاسخ به چالش غیبت در همین نکته نهفته است که هرچند امام به‌صورت مستقیم در دسترس نیست، اما میراث قرآنی، روایی، اصولی و فقهیِ برآمده از تعالیم اهل‌بیت (ع) همچنان در اختیار جامعه دینی قرار دارد. فقها با تکیه بر این میراث و با استفاده از قواعد استنباط، می‌کوشند احکام شرعی را استخراج کرده و شریعت را در مواجهه با مسائل نوپدید حفظ کنند. اجتهاد در این میان، نه صرفاً یک فن فقهی، بلکه سازوکاری برای تداوم عقلانیت دینی در عصر غیبت است.

بااین‌همه، مسئله اساسی آن است که ابزارهای یادشده، هرچند کارآمد و ضروری‌اند، به‌خودی‌خود از خطا مصون نیستند. عقل بشری، با همه اهمیتش، در معرض محدودیت، اختلاف و تأثیرپذیری از پیش‌فرض‌هاست. اجماع نیز، هرچند در برخی موارد می‌تواند کاشف از رأی معتبر باشد، اما همواره با این پرسش روبه‌روست که آیا واقعاً به حکم الهی رسیده است یا تنها صورت‌بندی‌ای از توافق بشری را منعکس می‌کند. علوم دینی و فرایند اجتهاد نیز به‌رغم ظرفیت بالای خود، در چارچوب فهم انسانی عمل می‌کنند و از امکان خطا، اختلاف و تکثر خالی نیستند. از همین‌جاست که مسئله نسبت این ابزارها با جایگاه امام معصوم به یک پرسش محوری در کلام امامیه تبدیل می‌شود.

برخی متفکران غیرامامی، ازجمله قاضی عبدالجبار، با تکیه بر همین ابزارها استدلال کرده‌اند که حفظ شریعت را می‌توان بدون فرض ضرورت وجود امام معصوم نیز توضیح داد. بر اساس این دیدگاه، عقل، اجماع و دانش دینی برای تداوم حیات شریعت کافی‌اند و نیازی به فرض یک مرجع معصومِ زنده برای صیانت از دین وجود ندارد (قاضی عبدالجبار، ۱۴۲۰: ۱/ ۷۳). این تلقی، در ظاهر می‌کوشد از ظرفیت‌های جمعی و معرفتی امت اسلامی دفاع کند، اما از نگاه امامیه، در تبیین ضمانت نهاییِ مصونیت شریعت ناکام می‌ماند.

در پاسخ به این دیدگاه، امامیه می‌پذیرد که در عصر غیبت، عقل، علوم دینی و اجتهاد نقش واقعی و غیرقابل‌انکاری در حفظ شریعت دارند، اما این نقش را باید در چارچوبی دقیق فهم کرد. این ابزارها، جانشین تامّ امام نیستند، بلکه مجاری و وسائطی‌اند که در پرتو تعالیم امامان و در نسبت با هدایت کلان امام معصوم عمل می‌کنند. ازاین‌رو اگرچه فقیه در عصر غیبت وظیفه استنباط و تبیین حکم را بر عهده دارد، اما این وظیفه به معنای بی‌نیازی از امام یا استغنای کامل ساختار دینی از مرجعیت معصوم نیست. درواقع چالش اصلی عصر غیبت آن است که چگونه می‌توان از یک‌سو، پویایی و کارآمدی اجتهاد و عقلانیت دینی را حفظ کرد و از سوی دیگر، جایگاه کلامی امام معصوم را در صیانت از شریعت نادیده نگرفت. اگر نقش امام به‌کلی به نهاد فقاهت واگذار شود، این خطر پدید می‌آید که حفظ شریعت به امری کاملاً بشری فروکاسته شود؛ و اگر نقش فقها و عقلانیت اجتهادی نادیده گرفته شود، جامعه دینی در برابر مسائل نوپدید و نیازهای متغیر تاریخی دچار تعطیل و

رکود خواهد شد. ازاین‌جهت، مسئله اصلی نه حذف یکی به سود دیگری، بلکه تبیین نسبت میان هدایت امام و سازوکارهای معرفتی عصر غیبت است. به همین دلیل، بحث از عصر غیبت را باید از سطح یک فقدان تاریخی فراتر برد و آن را به‌مثابه مسئله‌ای در باب «سازوکار حفظ شریعت» بازخوانی کرد. در این افق، عقل، اجتهاد و علوم دینی ابزارهایی ضروری‌اند که بدون آن‌ها حفظ شریعت در زندگی واقعی مؤمنان ممکن نیست؛ اما این ابزارها تنها زمانی در منظومه امامیه معنای کامل پیدا می‌کنند که در نسبت با نقش هدایتی، ولایی و ناظرانه امام معصوم فهم شوند. اینجاست که زمینه برای بررسی الگوهای موجود، به‌ویژه نظریه اجماع تشرفی و سپس ارائه الگویی بدیل فراهم می‌شود؛ الگویی که بکوشد میان حضور هدایتی امام و استقلال نسبی عقلانیت اجتهادی در عصر غیبت جمع کند.

٦. ارزیابی انتقادی الگوهای موجود: مورد پژوهی «اجماع تشرفی» (نقد استقلال علمی فقها در این الگو)

در میان الگوهایی که برای تبیین حفظ شریعت در عصر غیبت مطرح شده‌اند، نظریه «اجماع تشرفی» جایگاهی ویژه دارد. این نظریه درصدد آن است که نشان دهد حتی در شرایط عدم دسترسی مستقیم به امام معصوم، امکان هدایت دینی و دستیابی به‌حکم صحیح به‌کلی منتفی نیست؛ زیرا امام معصوم می‌تواند به‌گونه‌ای غیرمستقیم در فرآیند فهم و استنباط فقیهان مداخله کند. بر اساس این دیدگاه، اجماع فقها در برخی موارد تنها یک توافق بشری نیست، بلکه می‌تواند در پرتو تأیید یا هدایت پنهان امام، به کاشفی از رأی معصوم تبدیل شود.

اجماع تشرفی در آثار فقیهان و اصولیان امامیه موردبحث قرار گرفته است. بر اساس این تلقی، اگر در مسئله‌ای فقهی، قول حق در میان آراء فقها به‌روشنی قابل‌تشخیص نباشد، امام معصوم به اقتضای وظیفه هدایتی خویش، از طریق دخالت مستقیم یا غیرمستقیم، مسیر کشف حکم واقعی را هموار می‌سازد. این دخالت گاه در قالب تشرف برخی اولیاء یا فقیهان به محضر امام و گاه در قالب نوعی تأیید باطنی و هدایت معنوی نسبت به رأی صواب تفسیر شده است (طوسی،۱۴۱۷: ۲۵۴). از این منظر، اجماع تشرفی کوششی برای

جمع میان اصل غیبت و تداوم نقش امام در حفظ شریعت است. برخی متفکران، ازجمله (حلی،۱۳۷۹: ۲۶۵؛ رشتی ۱۴۱۳: ۲۲۱)، این نوع اجماع را یکی از سازوکارهای قابل‌توجه در دوران غیبت دانسته‌اند. در این چارچوب، فرض بر آن است که امام معصوم به‌رغم غیبت ظاهری، جامعه دینی و به‌ویژه طبقه فقاهت را رها نکرده و در مواقع لازم، از طریق مداخله‌ای غیرآشکار، مانع استقرار خطای جمعی در فهم دین می‌شود. بدین‌ترتیب، اجماع تشرفی صرفاً یک نظریه اصولی نیست، بلکه نوعی تفسیر کلامی از نسبت امام غایب با حیات فقهی و معرفتی جامعه شیعه است.

مبنای اصلی حجیت نظریه اجماع تشرفی، «قاعده لطف» ذکر شده است. بر اساس این قاعده، خداوند از سر لطف و حکمت، اسبابی را برای هدایت بندگان و جلوگیری از انحراف آنان فراهم می‌آورد. اگر فرض شود که مجموعه فقیهان امت در مسئله‌ای مهم به خطا روند و هیچ راهی برای تصحیح آن وجود نداشته باشد، این امر با مقتضای لطف الهی ناسازگار خواهد بود. ازاین‌رو، گفته می‌شود که امام عصر (عج) به‌عنوان واسطه لطف الهی، در چنین مواردی به‌گونه‌ای مداخله می‌کند تا امت به خطای فراگیر و تثبیت‌شده دچار نشود (فیروزآبادی، ۱۴۱۴: ۴/ ۳۵۲). درنتیجه، اجماع تشرفی نه‌فقط یک فرض فقهی، بلکه نوعی پاسخ کلامی به مسئله هدایت در عصر غیبت محسوب می‌شود.

باید توجه داشت که قاعده لطف و اجماع تشرفی دو مقوله متمایزند و نباید با یکدیگر خلط شوند. قاعده لطف، یکی از طرق کاشفیت اجماع است؛ بدین معنا که هرگاه علمای عصری بر حکمی اتفاق‌نظر داشته باشند – هرچند امام معصوم (ع) در میان آنان نباشد – لازم است این اتفاق حجت باشد، زیرا براساس قاعده لطف، قول امام (ع) با چنین اجماعی ملازم است. به عبارت روشن‌تر، قاعده لطف تضمین می‌کند که اگر همه فقیهان در عصری بر رأیی متفق باشند، آن رأی نمی‌تواند مخالف قول امام باشد؛ چراکه در غیر این صورت، لطف الهی که باید مانع از گمراهی جمعی امت شود، نقض می‌گردد؛ اما اجماع تشرفی، فراتر از این ملازمه، ادعای نوعی مداخله خاص و غیرآشکار (مانند تشرف یا تأیید باطنی) از سوی امام غایب را مطرح می‌کند؛ بنابراین، قاعده لطف مبنای کلامی عامی است که می‌تواند کاشفیت هر اجماعی را توجیه کند، درحالی‌که اجماع تشرفی یکی

از مصادیق یا سازوکارهای فرضی برای تحقق آن کاشفیت در عصر غیبت به شمار می‌آید. تفکیک این دو ازآن‌رو ضروری است که قاعده لطف، بدون نیاز به فرض تشرف یا مداخله مستقیم، حجیت اجماع را اثبات می‌کند؛ اما اجماع تشرفی متکی بر نقلی خاص یا تفسیری ویژه از نحوه اعمال لطف الهی از طریق امام غایب است.

از سوی دیگر، در تاریخ تفکر فقهی امامیه گزارش‌هایی وجود دارد که بر اساس آن‌ها، برخی فقهای بزرگ در دوران غیبت به نحوی با امام معصوم (ع) ارتباط یافته و حکم شرعی را از ایشان دریافت کرده‌اند. هرچند این‌گونه تشرفات، به دلیل شرایط خاص و ملاحظات معرفتی و اجتماعی، معمولاً به‌صورت مستقیم و عمومی نقل نمی‌شوند، اما گفته‌شده که گاه محتوای آن‌ها به شکل اجماع یا توافق فقهی در بدنه دانش فقهی بازتاب می‌یابد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵: ۲/ ۸۶). ازاین‌جهت، اجماع تشرفی را می‌توان تلاشی برای تبیین حضور هدایتی امام در بطن فرآیندهای جمعیِ استنباط به شمار آورد.

بااین‌حال، این نظریه مزایایی نیز دارد. برای مثال، می‌تواند وحدت فقهی را در مسائل پیچیده تقویت کند و اطمینان جامعه دینی را به احکام افزایش دهد. به‌ویژه در مواردی که اختلافات عمیق است و نیاز به یک کاشف معتبر از رأی معصوم احساس می‌شود، این جنبه می‌تواند در حفظ انسجام اجتماعی جامعه شیعه نقش ایفا کند.

باوجوداین مزایا، نظریه اجماع تشرفی با چالش‌ها و ابهام‌های جدی نیز روبه‌روست و نمی‌تواند بدون ارزیابی انتقادی پذیرفته شود. نخستین مسئله آن است که حجیت اجماع در اندیشه امامیه اساساً به میزان کاشفیت آن از قول امام وابسته است؛ اما در بسیاری از موارد، این کاشفیت نه قطعی است و نه قابل‌اثبات. به‌بیان‌دیگر، صرف توافق گروهی از فقها لزوماً نشان‌دهنده حضور یا تأیید امام نیست، مگر آنکه قرائن معتبری بر این نسبت در دست باشد. در غیر این صورت، نظریه اجماع تشرفی در معرض این اشکال قرار می‌گیرد که به‌جای حل مسئله، تنها پوششی قدسی بر یک توافق بشری می‌نهد.

افزون بر این، برخی فقها متذکر شده‌اند که حتی در صورت تحقق اجماع، وجود مخالفت یک فقیه برجسته و پرهیزکار می‌تواند این احتمال را تقویت کند که رأی او به قول امام نزدیک‌تر باشد. از این منظر، اجماع همواره واجد درجه‌ای از ابهام است و

نمی‌توان به‌سادگی آن را معادل با کشف نظر معصوم تلقی کرد (انصاری، ۱۳۸۳: ۱/ ۸۱). این نکته نشان می‌دهد که در عمل، اجماع تشرفی با مسئله‌ای جدی مواجه است: چگونه می‌توان از میان آرای متعدد، به نحو معتبر احراز کرد که کدام رأی، به هدایت امامی متصل شده است؟

نقد مهم‌تر آن است که این نظریه، در صورت تفسیر افراطی، می‌تواند به تضعیف استقلال علمی فقها بینجامد. اگر فقیه احساس کند که اعتبار نهایی رأی او نه در استدلال و اجتهاد روشمند، بلکه در احتمال اتصال پنهان آن به امام نهفته است، انگیزه برای بسط عقلانیت اجتهادی و مسئولیت‌پذیری علمی کاهش می‌یابد. در چنین وضعی، به‌جای آنکه اجتهاد به‌مثابه تلاشی روشمند برای فهم نصوص و مقتضیات زمان تقویت شود، نوعی انتظار برای تأیید غیرقابل احراز امام در پسِ آرای فقهی شکل می‌گیرد. این امر می‌تواند به رکود فقهی و کاهش پویایی در مواجهه با مسائل نوظهور بینجامد.

همچنین، اجماع تشرفی از حیث اجتماعی نیز با دشواری‌هایی روبه‌روست. در شرایطی که جامعه دینی با پرسش‌های جدید، مسائل پیچیده اجتماعی و تحولات پرشتاب تاریخی مواجه است، صرف اتکا به الگوی اجماع تشرفی نمی‌تواند پاسخ‌گوی همه نیازهای شریعت‌محور باشد. این نظریه، اگرچه می‌کوشد پیوند امام غایب با حیات فقهی را حفظ کند، اما در مقام سازوکار عملیِ تولید حکم و اداره تنوع و اختلاف علمی، ظرفیت محدودی دارد. ازاین‌رو، به نظر می‌رسد اجماع تشرفی بیش از آنکه یک الگوی جامع برای حفظ شریعت در عصر غیبت باشد، تنها یکی از صورت‌بندی‌های سنتی برای توضیح نوعی هدایت پنهان امام است.

بر این اساس می‌توان گفت که اجماع تشرفی، هرچند در سنت فکری امامیه واجد اهمیت است و کوششی ارزشمند برای تبیین استمرار هدایت امام در عصر غیبت به شمار می‌رود، اما به‌تنهایی برای توضیح همه ابعاد حفظ شریعت کفایت نمی‌کند. ضعف در احراز کاشفیت، احتمال قدسی‌سازی توافق‌های انسانی، محدودیت در پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید و خطر کاهش استقلال اجتهادی، همگی نشان می‌دهند که این نظریه نیازمند بازخوانی انتقادی است. همین کاستی‌ها ضرورت ارائه الگویی جامع‌تر را برجسته می‌سازد؛

الگویی که ضمن حفظ نقش هدایتی امام، عقلانیت جمعی، اجتهاد پویا و واقعیت‌های اجتماعی عصر غیبت را نیز در بر گیرد.

۷. الگوی پیشنهادی: تعامل هدایت باطنی امام با عقلانیت جمعی و اجتهاد پویا

با توجه به کاستی‌های الگوهای موجود، به‌ویژه محدودیت‌های نظریه اجماع تشرفی، می‌توان الگویی جامع‌تر برای تبیین حفظ شریعت در عصر غیبت پیشنهاد کرد؛ الگویی که از یک‌سو، جایگاه کلامی و هستی‌شناختی امام معصوم را حفظ کند و از سوی دیگر، نقش عقلانیت جمعی و اجتهاد روشمند فقها را نادیده نگیرد. این الگو بر پایه تعامل میان «هدایت باطنی امام» و «سازوکارهای معرفتی جامعه دینی» استوار است.

یکی از مبانی این الگو، فهم خاص امامیه از مفهوم هدایت است. هدایت در اینجا صرفاً به معنای «ارائه طریق» نیست، بلکه علاوه بر نشان دادن راه، «رساندن به مقصد» را نیز در بر می‌گیرد. علامه طباطبائی در تفسیر آیه ۱۲۴ سوره بقره، امامت را مقامی فراتر از رسالت دانسته و هدایت امام را هدایت «به امر» می‌داند؛ هدایتی که با ملکوت مخلوقات پیوند دارد و به‌صرف تعلیم ظاهری فروکاسته نمی‌شود (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱/ ۲۷۱). بر همین اساس، امام افزون بر تبیین شریعت، در رساندن انسان‌های مستعد به کمال نیز نقش دارد؛ حتی اگر حضور ظاهری او در دسترس همگان نباشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱/ ۴۳۷). نیز اجرای کامل احکام و قوانین شرع در جامعه و هدایت تکوینی به‌سوی مطلوب را از شئون امام می‌داند.

این معنا را می‌توان در روایات مربوط به هدایت باطنی نیز مشاهده کرد. در متون روایی، امام به‌عنوان موجودی معرفی می‌شود که با ولایت باطنی، ارشاد نفوس و تأثیر در دل‌های مستعد، نقش هدایت‌گرانه خویش را ایفا می‌کند. امام صادق (ع) تحقق اراده الهی را با نقش امام پیوند می‌زند (مجلسی، ۱۳۸۶: ۲۵/ ۳۸۵) و برخی روایات، امام را به پزشکی تشبیه کرده‌اند که همواره در اندیشه سلامت جسم و جان بیمار است و او را از آلودگی و بیماری می‌رهاند (ضیاءآبادی، ۱۳۹۰: ۳۲). این تشبیه، تصویری روشن از کارکرد باطنی

امام در صیانت از حیات دینی جامعه ارائه می‌دهد.

از منظر قرآنی و کلامی نیز، امام وارث نقش هدایتی پیامبر است. قرآن کریم درباره پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ» (توبه: ۱۲۸). این توصیف، پیامبر را موجودی معرفی می‌کند که نسبت به هدایت و نجات امت، نهایت دلسوزی و شفقت را دارد. در منظومه اعتقادی شیعه، امامان معصوم نیز وارثان همین نقش‌اند. آنان در عالم تشریع و تکوین، به اذن الهی از قدرتی برای هدایت انسان‌ها و تأثیر بر نفوس برخوردارند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۵۳). ازاین‌رو، هدایت امام منحصر در حضور ظاهری و آموزش مستقیم نیست، بلکه در ساحت‌های باطنی و ناپیدای حیات انسان نیز جریان دارد.

شناخت امام در این الگو، شرط مهم بهره‌مندی از هدایت اوست. در برخی روایات آمده است که امام «شاخص آشکاری است که بین خدا و خلق قرارگرفته و شناخت او مؤمن می‌سازد» (عاملی، ۱۳۶۰: ۱۰/ ۳۹۲). این بیان نشان می‌دهد که هدایت باطنی امام، امری منفک از رابطه معرفتی و ولایی مؤمن با امام نیست. هرچه این شناخت و نسبت قلبی عمیق‌تر باشد، امکان بهره‌مندی از نورانیت و هدایت امام نیز بیشتر خواهد بود. علامه طباطبایی نیز امام را همچون پیامبر، واسطه اخذ فیوضات ظاهری و باطنی میان مردم و خداوند می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۹۲).

مبنای فلسفی این الگو، نظریه «واسطه فیض» است. بر اساس مبانی فلسفی و عرفانی، عالم ماده برای بقا و دریافت کمالات وجودی خویش، نیازمند ارتباط مستمر با عالم معناست (ملاصدرا، ۱۳۷۹: ۶/ ۳۳۱). این ارتباط از طریق موجوداتی کامل برقرار می‌شود که ظرفیت تامّ دریافت و افاضه فیض الهی را دارند؛ یعنی انبیاء و اولیای الهی. انسان، به دلیل نقص ذاتی خود، نیازمند موجود کاملی است که رابط میان او و خالق باشد و او را به فیوضات الهی متصل سازد (مطهری، ۱۳۷۴). در این میان، امام معصوم به‌عنوان انسان کامل و خلیفه الهی، جایگاه ویژه‌ای در انتقال، حفظ و تجلی این فیوضات دارد. در همین چارچوب، امام عصر (عج) نه‌فقط پیشوای تشریعی، بلکه واسطه تکوینی فیض الهی نیز هست.

ملاصدرا امام را موجودی می‌داند که به سبب کمال وجودی خویش، میان خلق و حق واسطه می‌شود و از طریق او، مراتب کمال و هدایت به عالم انسانی افاضه می‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۶/ ۱۲۴). نیز بر این نکته تأکید دارد که رابطه خلق با پیامبر و امام، صرفاً رابطه‌ای آموزشی یا حقوقی نیست، بلکه نوعی نسبت وجودی و ولایی است. از این منظر، حفظ شریعت تنها با حفظ الفاظ و احکام تحقق نمی‌یابد، بلکه به حضور حقیقتی وابسته است که روح دین را در عالم و در جان مؤمنان زنده نگاه می‌دارد.

از دیدگاه عرفانی نیز این الگو پشتوانه‌ای قابل‌توجه دارد. امام مهدی (عج) در این نگاه، مظهر تامّ اسماء و صفات الهی و آینه تجلی حق در عالم انسانی است. ابن عربی در فتوحات مکیه بر این وساطت فیض حضرت حجت (ع) تأکید می‌کند (ابن عربی، ۱۳۹۸: ۳/ ۵۱) و سیره او را همانند سیره پیامبر (ص) می‌داند؛ سیره‌ای که بر خطا و گمراهی استوار نیست، بلکه مجرای رحمت الهی برای عالمیان است. او حقیقت امام را آینه وجود نبوی می‌داند که افاضه برکات و بخشایش خداوند به سبب او جریان می‌یابد. همچنین نسفی، جوهر نخستین عالم وجود را دارای دو مظهر «خاتم نبوت» و «خاتم الأوصیاء» می‌داند که هر دو با حقیقت ولایت پیوند دارند (نسفی، ۱۳۹۷: ۱۰۴). این دیدگاه‌ها، همگی مؤید آن‌اند که امام غایب، اگرچه ازنظر حسی پنهان است، اما ازنظر وجودی و هدایتی در متن حیات دینی حاضر است.

این حضور، در ادبیات زیارتی شیعه نیز بازتاب یافته است. در زیارت جامعه کبیره، گشایش و ختم فیض عالم به حقیقت وجود ائمه اطهار (ع) بازگردانده شده است. در برخی زیارات دیگر، از ایشان به‌عنوان سبب اتصال آسمان و زمین یاد می‌شود؛ به‌گونه‌ای که قوام عالم و نزول برکات، به وساطت آنان مرتبط دانسته شده است. همچنین در ذیل برخی آیات، مانند آیه ۱۸۹ سوره بقره، نقل شده است که خاندان پیامبر (ص) «درِ خانه خدا» هستند و هرکس بخواهد از فیض الهی بهره‌مند شود، باید از این باب وارد شود (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱/ ۹۹). این تعبیرات، جایگاه امام را از سطح یک مرجع صرفاً فقهی فراتر می‌برد و او را به محور بقای تکوینی و تشریعی دین پیوند می‌زند.

بر اساس این مبانی، می‌توان گفت که در عصر غیبت، حفظ شریعت از یک‌سو به

هدایت باطنی، ولایت تکوینی و وساطت فیض امام وابسته است و از سوی دیگر، به عقلانیت جمعی و اجتهاد فقها نیاز دارد. در این الگو، فقیه نه بدیل امام، بلکه عاملِ فهم‌پذیر کردن و اجتماعی‌سازی هدایت دینی در شرایط تاریخی متغیر است. اجتهاد پویا، با تکیه بر قرآن، سنت، عقل و تجربه زیسته جامعه، وظیفه تبیین احکام و پاسخ به مسائل نوپدید را بر عهده دارد؛ اما این فرآیند در افق هدایت کلان امام معصوم معنا می‌یابد. به‌بیان‌دیگر، امام حقیقت هدایتی و ضامن نهایی مصونیت شریعت است و فقیه، مجرای تاریخی و اجتماعی تبیین آن.

الگوی پیشنهادی «تعامل هدایت باطنی امام با عقلانیت جمعی و اجتهاد پویا» با دو الگوی سنتی پیشین تفاوت ماهوی دارد. نخست، با اجماع تشرفی متفاوت است؛ زیرا اجماع تشرفی متکی بر مداخله‌ای خاص و اغلب غیرقابل احراز از سوی امام غایب است، درحالی‌که الگوی حاضر، حضور باطنی و مستمر امام را در همه مراحل اجتهاد ـ حتی در شرایط اختلاف ـ مفروض می‌گیرد. دوم و مهم‌تر آنکه، این الگو با «اجماع قاعده‌لطفی» نیز تمایز اساسی دارد. قاعده لطف، امام را ناظری پسینی و مشروط به تحقق اجماع فراگیر می‌داند و تنها در صورت اتفاق‌نظر همه فقهای یک عصر، کاشفیت از قول معصوم را تضمین می‌کند؛ اما الگوی تعاملی، امام را حقیقتی هدایتی و پیشینی می‌شمارد که همواره در بطن فرآیند استنباط فقیه حاضر است؛ خواه اجماع محقق شود یا نه؛ به‌عبارت‌دیگر، قاعده لطف می‌گوید «اگر اجماع باشد، حجت است»، درحالی‌که الگوی پیشنهادی می‌گوید «امام همواره در فرآیند اجتهاد حضور دارد و عقلانیت جمعی باید در افق این حضور باطنی سامان یابد». این تفاوت، الگو را از حالت انفعالی و مشروط خارج کرده و به آن ظرفیت پاسخ‌گویی به مسائل نوپدید و شرایط اختلاف را می‌بخشد.

از منظر اجتماعی نیز این الگو ظرفیت بیشتری برای تبیین حفظ شریعت در جهان معاصر دارد. جامعه دینی امروز با مسائلی روبه‌روست که در گذشته با این صورت‌بندی مطرح نبوده‌اند؛ از تحولات اخلاقی و حقوقی گرفته تا پیچیدگی‌های زیست جمعی و هویتی. در چنین شرایطی، صرف تکیه بر الگوهای سنتیِ کشف رأی معصوم کفایت نمی‌کند. آنچه موردنیاز است، الگویی است که ضمن وفاداری به مبانی کلامی امامیه،

بتواند نسبت امام، فقیه، جامعه و تاریخ را در یک منظومه پویا بازتعریف کند. الگوی تعامل هدایت باطنی امام با عقلانیت جمعی، دقیقاً در همین جهت قابل‌فهم است.

درنتیجه، می‌توان گفت که حفظ شریعت در عصر غیبت، نه از راه حذف نقش امام و واگذاری کامل آن به نهاد فقاهت ممکن است و نه از طریق تعلیق مسئولیت تاریخی جامعه دینی به امید مداخلات موردی و پنهان. راه میانه و کارآمد آن است که امام به‌عنوان حقیقت هدایتی، واسطه فیض و ضامن باطنی شریعت فهم شود و در کنار آن، عقلانیت جمعی، اجتهاد پویا و نهاد علمی فقاهت نیز به‌عنوان ابزارهای بالفعلِ صیانت و تفسیر شریعت تقویت شوند. این الگو، هم با مبانی کلامی امامیه سازگار است و هم‌توان بیشتری برای توضیح استمرار شریعت در شرایط متحول عصر غیبت دارد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با واکاوی کلامی و اجتماعی مسئله حفظ شریعت در عصر غیبت، نشان داد که صیانت از دین تنها به معنای حفظ متون و احکام نیست، بلکه فرآیندی پویا و قوام‌بخش هویت جمعی و چراغ هدایت جامعه در مواجهه با چالش‌های نوظهور است. بررسی ادله کلامی اثبات کرد که جایگاه انحصاری امام معصوم به‌عنوان حافظ نهایی شریعت غیرقابل‌انکار است و ابزارهای بشری مانند عقل و اجتهاد، به‌رغم اهمیت راهبردی، به دلیل خطاپذیری ذاتی نمی‌توانند جایگزین این مصونیت الهی شوند.

ارزیابی انتقادی نظریه «اجماع تشرفی» به‌عنوان یکی از سازوکارهای سنتی نشان داد که این الگو دارای کاستی‌های بنیادینی است. ابهام در احراز قطعی کاشفیت از رأی معصوم، خطر قدسی‌سازی توافقات انسانی و مهم‌تر از همه، تضعیف استقلال علمی فقها و کاهش انگیزه برای اجتهاد روشمند، ازجمله نقدهای جدی بر این نظریه است که کارآمدی آن را در پاسخگویی به مسائل پیچیده معاصر محدود می‌سازد.

در راستای عبور از این چالش‌ها، پژوهش حاضر «الگوی تعاملی هدایت باطنی امام با عقلانیت جمعی و اجتهاد پویا» را به‌عنوان راهکار برتر ارائه داد. بر اساس این الگو، امام معصوم به‌عنوان حقیقتی زنده و واسطه فیض الهی، با تصرف تکوینی و هدایت باطنی، روح

دین را حفظ کرده و از خطاهای عمده در امت جلوگیری می‌کند. در تعامل با این هدایت پنهان، نهاد فقاهت با حفظ استقلال علمی کامل، به استنباط عقلی و اجتهاد پویا می‌پردازد. این رویکرد تعاملی، نه‌تنها پویایی فقه را در برابر تحولات سریع اجتماعی و مسائل مستحدثه تضمین می‌کند، بلکه انسجام هویتی شیعه را نیز بر پایه پیوند استوار میان هدایت الهی و خرد انسانی تحکیم می‌بخشد. درنهایت، این خوانش نو تأکید می‌کند که حفظ شریعت فرآیندی است که در آن اقتدار کلامی امام معصوم و مسئولیت تاریخی جامعه دینی در یک هم‌افزایی بی‌بدیل، حیات مستمر دین را رقم می‌زنند.

تعارض منافع

نویسندگان با یکدیگر تعارض منافع ندارند.

ORCID
Abedin Darvishpour **https://orcid.org/0000-0002-4322-9716**
Hamedeh Rastaei **https://orcid.org/0009-0006-3385-7627**

منابع

قرآن کریم.

نهج‌البلاغه.

ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۳۷۸). شرح نهج‌البلاغه. بیروت: دار احیاء الکتب العربیة.

ابن عربی، محیی‌الدین (۱۳۸۹). الفتوحات المکیه (ترجمه محمد خواجوی). تهران: انتشارات مولی.

آمدی، علی بن محمد (۱۴۰۲). الإحکام فی أصول الأحکام. بیروت: المکتب الاسلامی.

استرآبادی، محمدامین بن محمدشریف (۱۳۷۲). الفوائد المدنیه. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

امین، سید محسن (بی‌تا). اعیان الشیعة (تحقیق و تخریج حسن الامین). بیروت: دار التعارف للمطبوعات.

امینی، عبدالحسین (بی‌تا). الغدیر فی الکتاب والسنة. بیروت: دار الکتاب العربی.

انصاری، مرتضی (۱۳۸۳). رسائل. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

ایجی، عضدالدین (۱۳۸۱). المواقف فی علم الکلام. تهران: انتشارات اسلامیه.

آشتیانی، میرزا مهدی (۱۴۰۳ ق). بحر الفوائد. قم: کتابخانه مرعضی نجفی.

بزدوی، فخرالاسلام (۱۴۱۸). کشف الاسرار عن اصول البزدوی. بیروت: دار الکتب العلمیة.

بهبهانی، وحید (۱۳۷۴). الرسائل الاصولیه. قم: انتشارات علامه بهبهانی.

تفتازانی، سعدالدین (۱۴۰۹ ق). شرح المقاصد. قم: الشریف الرضی.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). ولایت فقیه. قم: نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). دین‌شناسی. قم: نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). ادب فنای مقربان. قم: نشر اسراء.

حلی، حسن بن یوسف (۱۳۷۹). منهاج الکرامه فی معرفة الامامة. مشهد: مؤسسة عاشورا.

حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۹). الالفین. قم: انتشارات هجرت.

رشتی، حبیب‌الله بن محمدعلی (۱۴۱۳ ق). بدایع الافکار. قم: مؤسسه آل البیت.

ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۹۰). برهان حفظ شریعت و وجود امام عصر (عج). قم: انتشارات مسجد جمکران.

زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۸۵). الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الاقاویل. مصر: مصطفی البابی.

شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۳). رسائل. مشهد: احمد المحققی.
شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۰ ق). الشافی فی الامامۀ. تهران: مؤسسۀ الصادق.
شلبی، محمد مصطفی (۱۹۸۵). المدخل فی التعریف بالفقه الاسلامی. بیروت: دار الفقه العربیۀ.
صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۶ ق). کمال الدین و تمام النعمۀ. قم: مؤسسۀ النشر الإسلامی.
ضیاءآبادی، سید محمد (۱۳۹۰). توسل به امام زمان (عج). تهران: بنیاد سفینه.
طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعۀ مدرسین.
طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۷). شیعه در اسلام. قم: بوستان کتاب.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۳). الغیبۀ. قم: دار المعارف الاسلامیۀ.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷). تلخیص الشافی فی الامامه. قم: دار الفکر.
عاملی، محمد بن مکی (۱۳۶۰). اللمعۀ الدمشقیۀ. قم: دار الفقه.
عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان.
العوانی، طه جابر (۱۳۸۸). مقاصد الشریعه (ترجمه اسماعیل حسینی). [ناشر ذکر نشده].
علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۸۴). «فقه و مقاصد شریعت». مجله فقه اهل بیت، شماره ۱۴.
فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۱۲). المحصول فی علم اصول الفقه. بیروت: مؤسسه الرساله.
فضل بن شاذان (۱۳۹۹). الایضاح (ترجمه جلال‌الدین اموی محدث). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۴). قاموس اللغۀ. قم: مؤسسۀ النشر الإسلامی.
قاری، علی بن محمد (۱۴۱۵). الرد علی القائلین بوحدۀ الوجود. دمشق: دار المأمون للتراث.
قاضی عبدالجبار بن احمد (۱۴۰۹). المغنی (تحقیق خضر محمد نبها). بیروت: دار الکتب العلمیۀ.
قاضی عبدالجبار بن احمد (۱۴۲۰). شرح الاصول الخمسه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیۀ.
لطیفی، رضا (۱۳۸۷). امامت و فلسفه خلقت. قم: انتشارات مسجد جمکران.
مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶). بحار الانوار. تهران: انتشارات اصلاحی.
مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). مجموعه آثار. تهران: انتشارات صدرا.
مظفر، محمدحسین (۱۴۲۱). دلائل الصدق. بیروت: دار الکتب الاسلامیۀ.
مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۴ ق). الفصول العشرۀ فی الغیبۀ. بیروت: دار المفید.
مقدادیان، علی (۱۳۹۳). نقش واسطه فیض در تفویض تکوینی. قم: انتشارات اسراء.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. قم: انتشارات مدرسه امیر المؤمنین (ع).
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۳). شرح اصول الکافی. تهران: مؤسسه مطالعات علمی و فرهنگی.
موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۳۸۵). منتهی الاصول. تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج.
نائینی، محمدحسین (۱۳۶۸). اجود التقریرات. قم: مصطفوی.
نجارزادگان، علی (۱۳۹۰). امامت در تفکر شیعه. قم: انتشارات بوستان کتاب.
نسفی، ابوالبرکات عبدالله بن احمد (۱۳۷۹). تفسیر النسفی. تهران: طهوری.
نسفی، عزیزالدین (۱۳۹۷). انسان کامل. تهران: نشر طهوری.
نووی، محیی‌الدین بن شرف (۱۴۰۷). شرح صحیح مسلم. بیروت: دار الکتاب العربی.
نوروزی، محمد (۱۳۹۱). وساطت خلیفه الهی در رسیدن فیض به عالم. قم: انتشارات اسراء.
ولی‌الله دهلوی، احمد (۱۳۹۴). حجۀ الله البالغه (ترجمه یوسف حسین‌پور). تهران: مجموعه موحدین.
یوسفیان، حسن (۱۳۹۳). نقش امام در نظام آفرینش. قم: انتشارات مسجد جمکران.

References

The Holy Qur'an.
Nahj al-Balaghah.
Ibn Abi al-Hadid, 'Abd al-Hamid (1999). Sharh Nahj al-Balaghah. Beirut: Dar Ihya' al-Kutub al-'Arabiyyah.
Ibn 'Arabi, Muhyi al-Din (2010). Al-Futuhat al-Makkiyyah (trans. Muhammad Khwajawi). Tehran: Mulla Publications.
Al-Amidi, 'Ali ibn Muhammad (1982). Al-Ihkam fi Usul al-Ahkam. Beirut: Al-Maktab al-Islami.
Astarabadi, Muhammad Amin ibn Muhammad Sharif (1993). Al-Fawa'id al-Madaniyyah. Qom: Jami'at al-Mudarrisin Publications.
Amin, Sayyid Muhsin (n.d.). A'yan al-Shi'ah (ed. and annotated by Hasan al-Amin). Beirut: Dar al-Ta'aruf li al-Matbu'at.
Amini, 'Abd al-Husayn (n.d.). Al-Ghadir fi al-Kitab wa al-Sunnah. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi.
Ansari, Murtada (2004). Rasa'il. Qom: Jami'at al-Mudarrisin Publications.
Al-Iji, 'Adud al-Din (2002). Al-Mawaqif fi 'Ilm al-Kalam. Tehran: Islamiyyah Publications.
Ashtiyani, Mirza Mahdi (1983 AH). Bahr al-Fawa'id. Qom: Maktabat Mar'ashi Najafi.
Al-Bazdawi, Fakhr al-Islam (1998). Kashf al-Asrar 'an Usul al-Bazdawi. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Al-Bihbahani, Wahid (1995). Al-Rasa'il al-Usuliyyah. Qom: 'Allamah Bihbahani Publications.
Al-Taftazani, Sa'd al-Din (1989 AH). Sharh al-Maqasid. Qom: Al-Sharif al-Radi.
Javadi Amoli, 'Abd Allah (2008). Wilayat al-Faqih. Qom: Isra' Publications.
Javadi Amoli, 'Abd Allah (2009). Din-shinasi (Religious Studies). Qom: Isra' Publications.
Javadi Amoli, 'Abd Allah (2010). Adab-e Fana-ye Muqarriban (The Etiquette of Annihilation of the Near Ones). Qom: Isra' Publications.
Al-Hilli, Hasan ibn Yusuf (2000). Minhaj al-Karamah fi Ma'rifat al-Imamah. Mashhad: 'Ashura Institute.
Al-Hilli, Hasan ibn Yusuf (1989). Al-Alfayn. Qom: Hijrat Publications.
Al-Rashti, Habib Allah ibn Muhammad 'Ali (1992 AH). Bada'i' al-Afkar. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt.
Rabbani Gulpaygani, 'Ali (2011). Burhan-e Hifz-e Shari'at wa Wujud-e Imam-e 'Asr (A.S.). Qom: Masjid-e Jamkaran Publications.
Al-Zamakhshari, Mahmud ibn 'Umar (2006). Al-Kashshaf 'an Haqa'iq al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqawil. Egypt: Mustafa al-Babi.
Al-Sharif al-Murtada, 'Ali ibn al-Husayn (1984). Rasa'il. Mashhad: Ahmad al-Muhaqqiq.
Al-Sharif al-Murtada, 'Ali ibn al-Husayn (1990 AH). Al-Shafi fi al-Imamah. Tehran: Mu'assasat al-Sadiq.
Shalabi, Muhammad Mustafa (1985). Al-Madkhal fi al-Ta'rif bi al-Fiqh al-Islami. Beirut: Dar al-Fiqh al-'Arabiyyah.
Al-Saduq, Muhammad ibn 'Ali (1995 AH). Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.
Ziya'abadi, Sayyid Muhammad (2011). Tawassul be Imam-e Zaman (A.S.). Tehran: Safinah Foundation.
Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (1995). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Jami'at al-Mudarrisin.
Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (2018). Shi'ah dar Islam (Shi'ism in Islam). Qom: Bustan-e Kitab.
Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1992). Al-Ghaybah. Qom: Dar al-Ma'arif al-Islamiyyah.
Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1996). Talkhis al-Shafi fi al-Imamah. Qom: Dar al-Fikr.
Al-'Amili, Muhammad ibn Makki (1981). Al-Lum'ah al-Dimashqiyyah. Qom: Dar al-Fiqh.
Al-'Arusi al-Huwayzi, 'Abd 'Ali ibn Jum'ah (1994 AH). Tafsir Nur al-Thaqalayn. Qom: Isma'iliyan.
Al-'Awani, Taha Jabir (2009). Maqasid al-Shari'ah (trans. Isma'il Husseini). [Publisher not mentioned].

Alidust, Abu al-Qasim (2005). "Fiqh wa Maqasid al-Shari'ah" (Jurisprudence and the Aims of Shari'ah). Journal of Fiqh-e Ahl al-Bayt, No. 14.

Fakhr al-Razi, Muhammad ibn 'Umar (1991). Al-Mahsul fi 'Ilm Usul al-Fiqh. Beirut: Mu'assasat al-Risalah.

Fadl ibn Shadhan (1980). Al-Idah (trans. Jalal al-Din Amawi Muhaddith). Tehran: University of Tehran Press.

Firuzabadi, Muhammad ibn Ya'qub (1993). Qamus al-Lughah. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Qari, 'Ali ibn Muhammad (1994). Al-Radd 'ala al-Qa'ilin bi Wahdat al-Wujud. Damascus: Dar al-Ma'mun li al-Turath.

Al-Qadi 'Abd al-Jabbar ibn Ahmad (1988). Al-Mughni (ed. Khidr Muhammad Nabha). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Al-Qadi 'Abd al-Jabbar ibn Ahmad (1999). Sharh al-Usul al-Khamsah. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1987 AH). Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Latifi, Reza (2008). Imamat wa Falsafeh-ye Khilqat (Imamate and the Philosophy of Creation). Qom: Masjid-e Jamkaran Publications.

Al-Majlisi, Muhammad Baqir (2007). Bihar al-Anwar. Tehran: Islahi Publications.

Mutahhari, Murtada (1995). Majmu'eh-ye Asar (Collected Works). Tehran: Sadra Publications.

Al-Muzaffar, Muhammad Husayn (2000). Dala'il al-Sidq. Beirut: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Al-Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn Nu'man (1993 AH). Al-Fusul al-'Ashrah fi al-Ghaybah. Beirut: Dar al-Mufid.

Miqdadiyan, 'Ali (2014). Naqsh-e Wasiteh-ye Fayz dar Tafwid-e Takwini (The Role of the Intermediary of Grace in Ontological Delegation). Qom: Isra' Publications.

Makarem Shirazi, Nasir (1995). Tafsir-e Nemuneh. Qom: Madreseh-ye Amir al-Mu'minin (A.S.) Publications.

Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (2004). Sharh Usul al-Kafi. Tehran: Institute for Scientific and Cultural Studies.

Musawi Bujnurdi, Sayyid Hasan (2006). Muntaha al-Usul. Tehran: 'Aruj Publishing and Printing Institute.

Al-Na'ini, Muhammad Husayn (1989). Ajwad al-Taqrirat. Qom: Mustafawi.

Najjarzadegan, 'Ali (2011). Imamat dar Andisheh-ye Shi'eh (Imamate in Shi'i Thought). Qom: Bustan-e Kitab Publications.

Al-Nasafi, Abu al-Barakat 'Abd Allah ibn Ahmad (2000). Tafsir al-Nasafi. Tehran: Tihuri.

Al-Nasafi, 'Aziz al-Din (2018). Ensan-e Kamel (The Perfect Human). Tehran: Tihuri Publications.

Al-Nawawi, Muhyi al-Din ibn Sharaf (1987). Sharh Sahih Muslim. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi.

Nowruzi, Muhammad (2012). Wasitat-e Khalifeh-ye Elahi dar Residan-e Fayz be 'Alam (The Mediation of the Divine Vicegerent in the Conveyance of Grace to the World). Qom: Isra' Publications.

Wali Allah al-Dihlawi, Ahmad (2015). Hujjat Allah al-Balighah (trans. Yusuf Husseini). Tehran: Muwahhidin Institute.

Yusefian, Hasan (2014). Naqsh-e Imam dar Nezam-e Afarinesh (The Role of the Imam in the System of Creation). Qom: Masjid-e Jamkaran Publications.

استناد به این مقاله: درویش پور، عابدین.، راستایی، حامده. (۱۴۰۵). خوانشی کلامی-اجتماعی بر مسئله «حفظ شریعت» در عصر غیبت؛ با تأکید بر نقد نظریه اجماع تشرفی. *پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه، ۷ (۱۲)*، ۲۸۱-۳۱۲.
DOI: 10.22054/jcst.2026.92797.1309

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.